

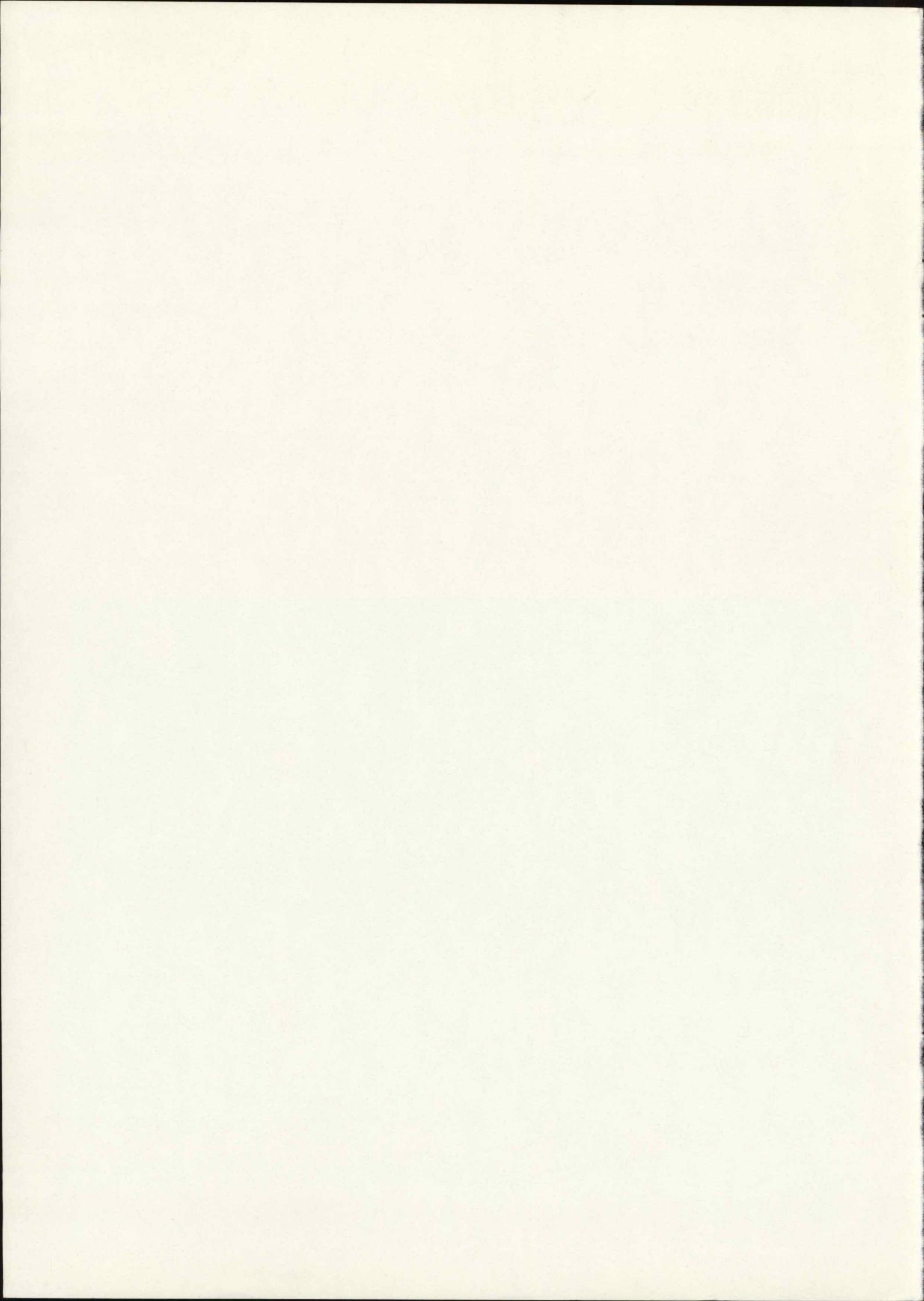
ID-1394
C-2
6-03-1992

1,110519034003

GRAMSBERGEN
gemeente Gramsbergen

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

1.110519034004

GRAMSBERGEN gemeente Gramsbergen

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Gramsbergen als beschermd stadsgezicht.

Het beschermde stadsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 313) door een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

September 1987.

Inleiding

Het stadje Gramsbergen is gelegen aan de Overijsselse Vecht, ongeveer zeven kilometer ten zuidwesten van Coevorden. De nederzetting is ontstaan nabij het terrein van een kasteel of havezate, waarvan de ligging nog herkenbaar is in de oriëntatie van een tweetal straten.

Ondanks de verlening van stadsrecht heeft Gramsbergen zich in morfologisch opzicht niet tot stad ontwikkeld: het is gering in omvang gebleven en heeft geen verdedigingswerken gekend. Kenmerken van een landelijke nederzetting spelen nog een belangrijke rol in de ruimtelijke karakteristiek van Gramsbergen. Slechts de Voorstraat en de Kruisstraat geven de nederzetting een enigszins stedelijk aanzicht.

De ruimtelijke opbouw wordt gekenmerkt door een tweedeling in enerzijds de Voorstraat en Kruisstraat met een aaneengesloten, direct aan de verharding gelegen bebouwing en anderzijds de meer los bebouwde en open omgeving van de kerk.

De bebouwing bestaat voornamelijk uit 19de-eeuwse panden met één bouwlaag en een boerderij-achtige hoofdvorm. De panden vervullen hoofdzakelijk woon- en/of verzorgende functies.

De aanwijzing van Gramsbergen als beschermd stadsgesicht is gericht op bescherming van de historische structuur, de deels historische bebouwing en, in samenhang hiermee, de aanwezige ruimtelijke kwaliteiten van de nederzetting.

Historische ontwikkeling

Op grond van overeenkomstige ontwikkelingen in het gebied van de Vecht en geheel Oost-Nederland mag worden aangenomen dat het grondgebied van Gramsbergen in de Karolingische Tijd is ontstaan door ontginningen van stukken bos langs de oostelijke oever van de Vecht. Uit dergelijke ontginningen ontstonden ook bijvoorbeeld Rheeze, Beerze en Vilsteren. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze nederzettingen is hun situering op de rand van een beekdal. Dit hangt samen met het op een gemengde bedrijfsvoering gebaseerde landbouwsysteem, waarvoor het noodzakelijk was te beschikken over in de overgangszone van lage naar hoge gronden gelegen akkerland, over in de beekdalen gelegen weide- en hooiland en over heideveld, bos en eventueel veen voor onder meer brandstofwinning. In de late Middeleeuwen (13de eeuw) ontstonden grote bouwlandcomplexen, de zogenaamde essen.

De aanvankelijke ontwikkeling van Gramsbergen past in het bovengeschetste algemene beeld. De oudste bewoning moet gezocht worden ten

zuidwesten van het huidige stadje, alwaar ook de es is gelegen. In bronnen uit de 13de eeuw is sprake van het huis Bergene; waarschijnlijk heeft dit huis gelegen op de plaats die later Oldenhof wordt genoemd (zie figuur 1). Daarop wijst ook een 16de-eeuwse tekst: 'den olden hoffstadt off den olden hoff, eertides genoemd dat huys Bergen, daer gelegen geweest de rechte saelsteede van Gramsberge'. Blijkbaar heeft de bezitter van het huis Bergene het nodig geacht een andere locatie te zoeken, waarschijnlijk een lager gelegen situatie, die het mogelijk maakte het huis te omgrachten. Deze veronderstelling sluit goed aan op een vermelding uit 1339 waarin sprake is van de bouw van een sterk huis of kasteel bij Gramsbergen. Zeker is dat het huis in 1385 reeds is omgracht en uit steen is opgebouwd. Een dergelijk huis staat vanouds bekend onder de naam zaalstede; in de 16de eeuw komt de term havezate in zwang. Onder een zaalstede of havezate verstaat men de, veelal versterkte, woonstede van een riddermatige, waaraan bepaalde voorrechten waren verbonden.

Over de ontwikkeling van Gramsbergen tot stad zijn slechts zeer fragmentarische gegevens voorhanden.

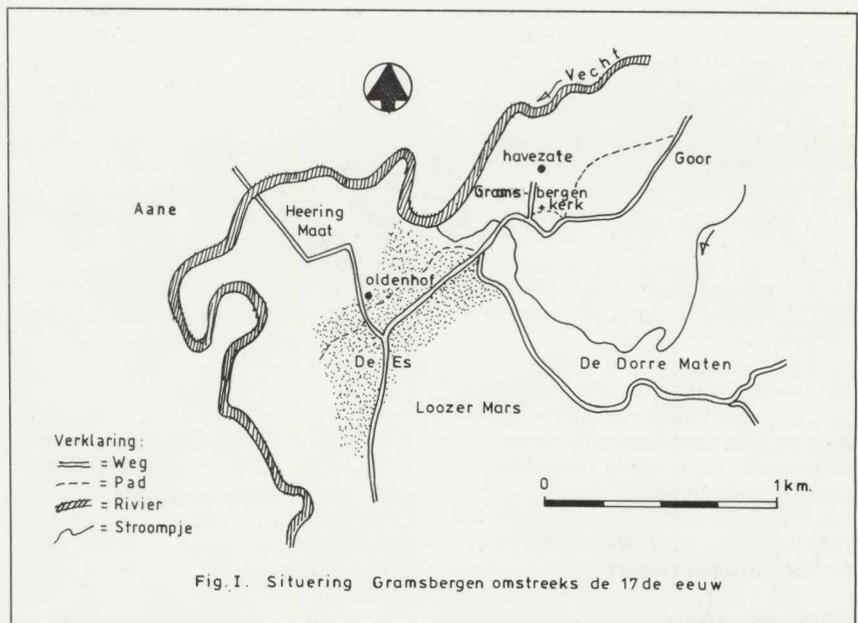
Het lijkt waarschijnlijk dat de bewoners van de streek al spoedig de nabijheid van het huis Gramsbergen hebben opgezocht om ten tijde van gewelddadigheden snel een veilig heenkomen te hebben. Men vestigt zich aan de toegangsweg naar de havezate en het aansluitende deel van de hessenweg, een handelsweg tussen Holland en Duitsland. Eind 14de eeuw is er reeds een kerk, gesitueerd achter de bebouwing aan de Kruisstraat, hetgeen suggereert dat deze straat toen reeds een min of meer aaneengesloten bebouwing heeft gekend.

Pas in de 15de eeuw, in 1442, is er sprake van het 'stedeken' Gramsbergen. Over de verlening van stadsrecht is slechts bekend dat het niet, zoals gebruikelijk, door de bisschop maar door de Heer van Gramsbergen zelf is verleend, waarschijnlijk met als oogmerk daarmee de stedelijke ontwikkeling te bevorderen. De stadsrechtverlening heeft echter niet geleid tot veel uitgroei van Gramsbergen, noch tot de aanleg van een omwalling.

De 16de en 17de eeuw worden gekenmerkt door regelmatig terugkerende oorlogsverwoestingen samenhangend met de ligging van Gramsbergen aan de hessenweg. Stad en havezate worden enkele malen onder de voet gelopen. Van enige economische vooruitgang is in deze periode dan ook geen sprake. Kenmerkend voor de geringe betekenis van Gramsbergen is het ontbreken van een plattegrond in de bekende steden-atlassen van Van Deventer (circa 1560) en Blaeu (1648).

In 1777 brandt een groot deel van het stadje af, waaruit mag worden afgeleid dat steen nog weinig als bouw materiaal werd toegepast. Van de 18de-eeuwse bebouwing is door deze brand nauwelijks iets terug te vinden. Op de plattegrond heeft dit weinig invloed gehad: zoals gebruikelijk zijn nieuwe panden op de oude bouwplaatsen verzeen.

Een eerste gedetailleerd beeld van de ruimtelijke opbouw van Gramsbergen verschaft het kadastrale minuutplan uit 1824 (fotobijlage, afb. 2). Als eerste valt het omgrachte terrein van de havezate op, dat in grootte nauwelijks voor de stad zelf onder-

doet. De havezate zelf is enkele jaren eerder afgebroken, slechts het koetshuis resteert. Meest opvallende element in het stratenpatroon is het kaarsrechte beloop van Voorstraat en Kruisstraat, hetgeen veroorzaakt moet zijn door stedelijke bepalingen hieromtrent. Ook voor de andere straten geldt dat de voorgevelrooilijn nauwelijks verspringingen vertoont, al volgt deze rooilijn wel de kromming van de straten. Duidelijk op de kaart zichtbaar is dat de Kruisstraat niet meer fungeert als toegangsweg tot de havezate, maar tegen de omgrachting dood loopt. De toegangsweg wordt gevormd door de Boomhofstraat, die is ontstaan als verbinding tussen kerk en havezate. De kerk is achter de bebouwing aan de Kruisstraat gesitueerd. Langs het pad rondom het kerkhof liggen verspreid enkele panden. Langs Voorstraat-Oudestraat en Kruisstraat is de bebouwing vrijwel aaneengesloten. De kerkbuurt onderscheidt zich daarvan door een veel opener bebouwingspatroon.

Halverwege de 19de eeuw vinden de meeste inwoners hun bestaan in de landbouw; daarnaast ontwikkelt zich een huisindustrie van linnenweverij. Binnen de stadskern komen dan verscheidene boerderijen voor.

Halverwege de 19de eeuw wordt de water-infrastructuur van Overijssel in sterke mate verbeterd door de aanleg van een net van kanalen. Eén van deze kanalen komt op korte afstand aan de oostzijde van Gramsbergen te liggen. Een verdere verbetering van de interlokale verbindingen vindt aan het begin van de 20ste eeuw plaats door aanleg een spoorwegnet dat de grensstreken van Groningen, Drente en Overijssel ontsluit. De spoorlijn komt te Gramsbergen op korte afstand van het kanaal te liggen. De aanwezigheid van een spoorwegstation en havenfront leidt ertoe dat begin deze eeuw nieuwe bebouwing wordt gesitueerd tussen de oude kern en het station, vooral aan de Stationsstraat, waardoor het zwaartepunt van de bebouwing zich enigszins naar het oosten verplaatst.

In de loop van de 20ste eeuw verdwijnt de agrarische bedrijvigheid uit het stadje. Vooral na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelt Gramsbergen zich als woongemeente met een vrij uitgebreide winkelfunctie. Op het terrein van de havezate wordt in de jaren vijftig een woonwijk gerealiseerd. Verdere uitbreiding vindt plaats aan de zuidzijde van de kern. Om een dreigende achteruitgang tegen te gaan, zijn in de jaren zeventig renovatieplannen voor de stadskern ontwikkeld en gerealiseerd.

Ten opzichte van de situatie aan het begin van de 19de eeuw heeft de ruimtelijke structuur van de historische kern slechts ondergeschikte

veranderingen ondergaan. Nog het meest veranderd is het bebouwingsblok dat wordt omgeven door Oudestraat en Stationsstraat: hier is een verdichting van de bebouwing opgetreden.

Huidig ruimtelijk karakter

Het stadje Gramsbergen zelf heeft een groot deel van zijn historische karakter behouden. In de plattegrond van dit deel van het stadsgebied hebben zich sinds het begin van de 19de eeuw geen ingrijpende veranderingen voltrokken.

Het terrein van de voormalige havezate is niet meer als zodanig herkenbaar. Naast de afbraak van de havezate in de vorige eeuw heeft vooral de op deze locatie gerealiseerde woningbouw geleid tot het verdwijnen van dit element van de historisch-ruimtelijke structuur.

In de huidige ruimtelijke opbouw kan een tweetal samenstellende structuurelementen worden onderscheiden. Het eerste, meest stedelijke element wordt gevormd door Voorstraat en Kruisstraat. Het beeld van deze straten wordt bepaald door de in een zeer strakke rooilijn, direct aan de verharding gelegen bebouwing, waardoor een tamelijk steenachtig beeld is ontstaan. Aard en schaal van de bebouwing zijn grotendeels van historische waarde. Met name het bebouwingsbeeld aan de Kruisstraat levert een belangrijke bijdrage aan het historische karakter van de kern.

De in eclecticisme stijl gebouwde kerk en de daaromheen gelegen bebouwing vormen het tweede structuurelement. Opmerkelijk is dat de kerk als het ware echter achter de bebouwing aan de hoofdstraten is gelegen. Het beeld wordt hier, behalve door het bouwvolume van de kerk, bepaald door het opener 'groener' karakter en de lossere groepering van de bebouwing.

Nadere typering te beschermen waarden

Gramsbergen wordt gekenmerkt door een ruimtelijke opbouw waarin de historische ontwikkeling goed herkenbaar is.

Binnen het beschermde gebied vormen Voorstraat en Kruisstraat zowel in hun ruimtelijke structuur als door hun visuele kwaliteiten het meest waardevolle deel van het beschermde stadsgezicht. Het oostelijke, meer op de kerk georiënteerde stadsdeel is vooral van belang vanwege het nog vrij gave historische straten- en bebouwingspatroon.

De bebouwing wordt gekenmerkt door een overwegend kleinsteds, 'dorps' karakter. De meeste panden bestaan uit één bouwlaag met daarop een schilddak, veelal met

wolfseinden. De muren zijn opgetrokken uit kleine rode baksteen; de daken gedekt met blauwe gesmoorde pannen, hier en daar afgewisseld met rode. De nokrichting van de meeste panden staat haaks op de straat. Typerend voor het 'dorpse' karakter zijn de ruimtes tussen de panden, in breedte variërend van een halve tot enkele meters. Hoewel de Voorstraat en Kruisstraat een overwegend steenachtig karakter dragen, zijn toch steeds doorzichten mogelijk naar de groene achtergebieden.

Het vroeg 19de-eeuwse karakter van de bebouwing is het best bewaard gebleven in de Kruisstraat. Een bijdrage hieraan levert naast de bebouwing ook de profilering van de weg, met een middenstrook van veldkeijtes geflankeerd door een klinkerstrook, molgoot en een stoepenstrook, eveneens van klinkers en merendeels iets verhoogd. De vrij smalle straat, in combinatie met de toegepaste straatprofilering en de direct aan de verharding gelegen karakteristieke bebouwing heeft hier geresulteerd in een gebied met een hoge belevingswaarde. Slechts een open bouwplek in de oostelijke bebouwingswand vormt een onderbreking van dit beeld.

De bebouwing van de Voorstraat dateert grotendeels uit de periode rond de eeuwwisseling en is meer dan in de Kruisstraat verbouwd ten behoeve van de aldaar gevestigde winkels. Achter de bebouwing aan de noordzijde van de Voorstraat bevindt zich vanouds een pad dat de achtererven ontsluit. Recentelijk is dit pad voorzien van klinkerbestrating. Aan de noordzijde van het pad liggen enkele voorraadschuren van aan de Voorstraat gelegen winkels, waartussen doorzichten mogelijk zijn naar het achtergelegen groene binnengebied. De historisch-ruimtelijke opbouw van de Voorstraat is plaatselijk verzwakt door onderbreking van de overigens aaneengesloten bebouwing, onder meer in de bocht die de straat aan de westzijde maakt, waardoor aldaar een visuele beëindiging van de straat ontbreekt. Aan de oostelijke zijde wordt de Voorstraat visueel begrensd door een winkelpand aan het Meiboomplein waarvan de okergele baksteengevel nadrukkelijk in het oog springt.

Het Meiboomplein vormt een kleine centraal gelegen open ruimte binnen de nederzettingsstructuur. Op de hoekpunten van de op dit pleintje uitkomende wegen staan enkele forse, tamelijk brede panden. De voor de hoekpanden geplaatste leibomen geven de pleinruimte een zekere samenhang. Het terugwijken van de bebouwing aan het begin van de Oudestraat verzwakt de ruimtelijke begrenzing van het plein aan die zijde.

Aansluitend aan het Meiboomplein wordt het beeld van de Stationsstraat in sterke mate bepaald door de kerk en het kerkterrein aan de noordzijde en door enkele forse 20ste-eeuwse winkelpanden aan de zuidzijde van de straat. De voorzijde van de kerk grenst aan de Boomhofstraat, die van oorsprong de verbinding vormt tussen de kerk en de ten noorden van de kerk gelegen havezate. Slechts twee hekpalen terzijde van de weg ter plekke van de vroegere kasteelgracht herinneren hier nog aan. Het havezatterrein zelf is volledig verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een nieuwbouwwijk, waarin de Boomhofstraat als een ondergeschikt pad uitmondt. Het karakter van de Boomhofstraat wordt in hoofdzaak bepaald door de achtererven van aan de Kruisstraat gelegen panden. De kenmerkende ligging van de kerk achter de straatbebouwing komt op deze plaats bijzonder duidelijk tot uiting.

De kerksituatie wordt voor het overige gedeelte gekenmerkt door een tamelijk groen en open karakter. De noord- en oostzijde van het kerkterrein wordt begrensd door de Kerkstraat, waaraan een drietal panden liggen: een modern herenhuis en twee 19de-eeuwse, gerestaureerde panden. Het herenhuis en het naastgelegen pand worden omringd door een forse tuin met begroeiing die een visuele afscherming vormt voor de achtergelegen woonwijk. Het op de hoek met de Stationsstraat gelegen winkelpand is door zijn ligging sterk beeldbepalend en markeert de grens van het historische stadsdeel. Aan de zuidzijde grenst de kerksituatie met een grasveld en enkele forse bomen rechtstreeks aan de Kerkstraat. Hierdoor is de afzijdige ligging van de kerk binnen de historische stadsstructuur op deze plaats minder nadrukkelijk af te lezen.

Omgrenzing van het aangewezen gebied

De waarde van het beschermd gezicht is in sterke mate gelegen in de historisch-ruimtelijke structuur, waaruit de grote invloed van de voormalige havezate plaatselijk nog is af te lezen, en de hoge beeldkwaliteit van die delen van het beschermd gezicht waar de bebouwing overwegend bestaat uit historisch waardevolle panden. Bij de bepaling van de grens van het beschermd gebied heeft de combinatie van structurele en visuele kwaliteit geleid tot een relatief klein beschermd gebied.

De begrenzing van het beschermd stadsgezicht is weergegeven op de bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nummer 313).

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen stadsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Barends, S. e.a., (red.)

Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Utrecht, 1986.

Gevers, A.J. en Mensema, A.J.

De havezaten in Salland en hun bewoners. Alphen aan de Rijn, 1983.

Haga, A.

'De stad en heerlijkheid Gramsbergen'. Verslagen en Mededeelingen; Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 49 (1932) 88-140.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Drs. A.L. Vernooij, Amsterdam.

Foto's:

Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (afb. 1);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart en illustratie in de tekst:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1212 0.

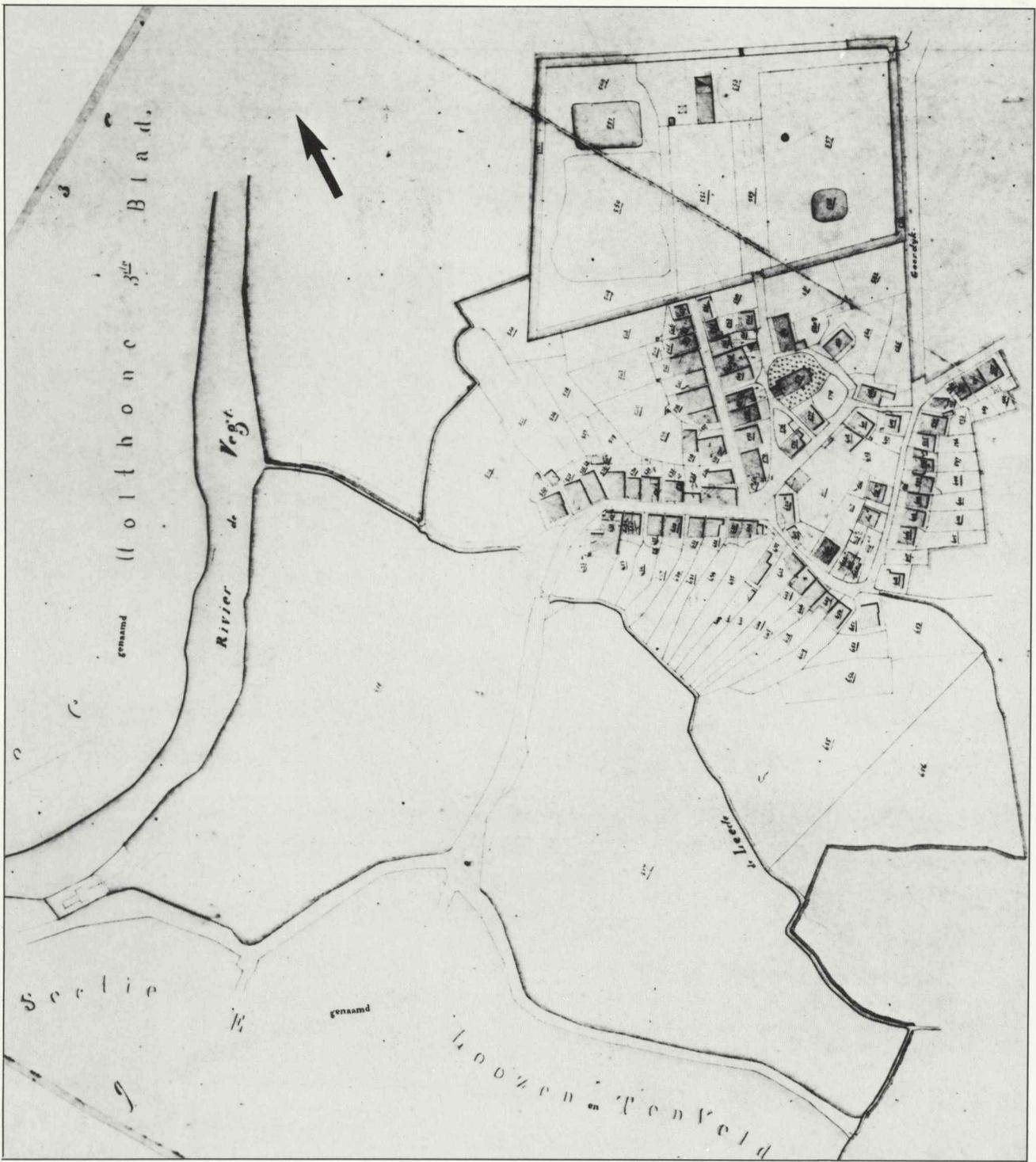
Druk:

Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Fotobijlage

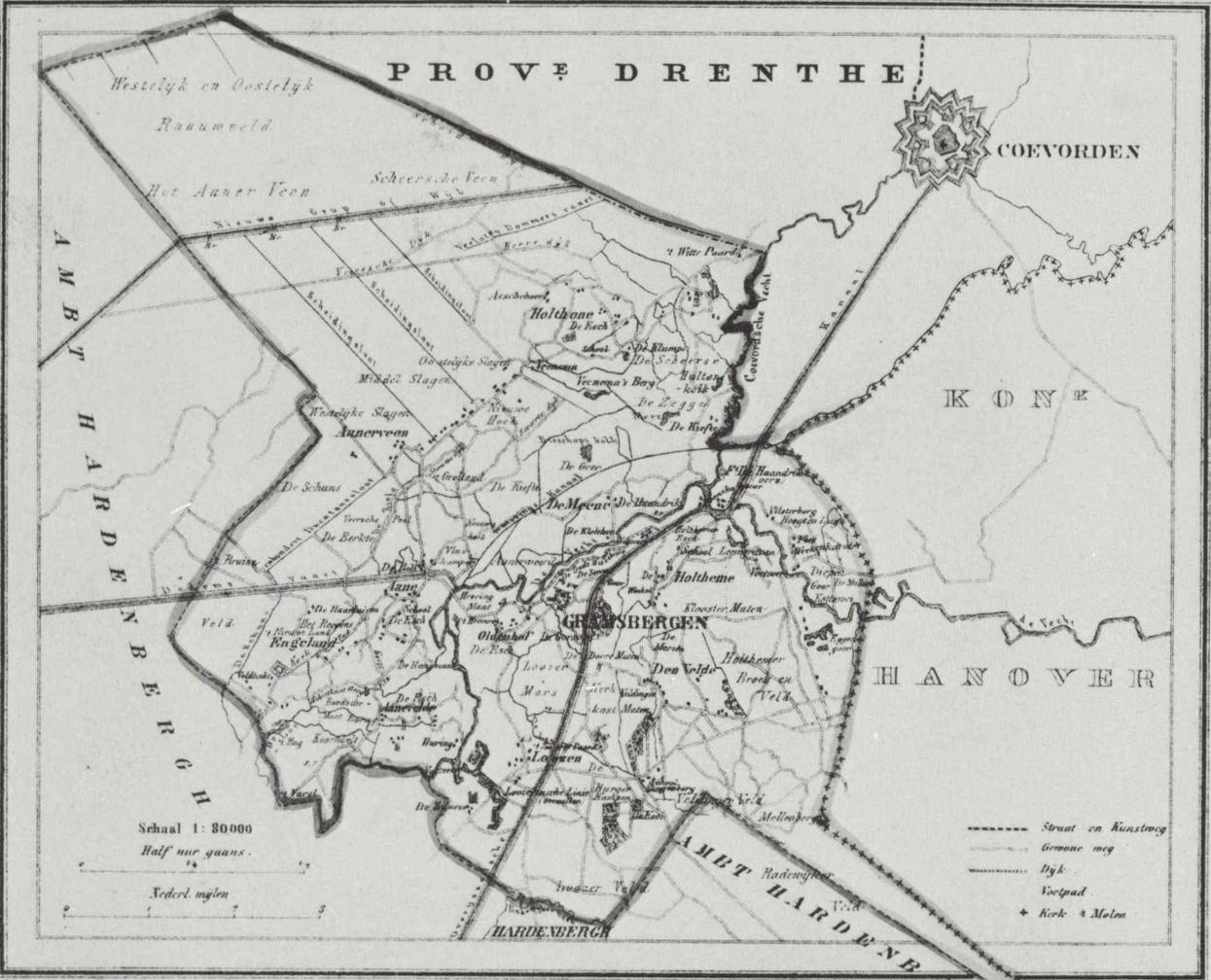
Afb. 1. N. ten Have, Transisalania Provincia vulgo Over-IJssel, z.j. (waarschijnlijk ca. 1650), fragment.

Afb. 2. Kadastraal Minuutplan gemeente Gramsbergen, 1824, fragment.

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1859), blad 22, fragment.

Litgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

5784 Buiders 2000 Inwoners.

1865

1.110519034008

Afb. 4. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1865, provincie Overijssel, gemeente Gramsbergen.

